

Тайылбыр бижик.

Кол ниити өөрөдилгениң 5-9 класстарыңа «төрээн (тыва) дыл» эртемниң чижек өөрөдилге программасын (К.Б. Доржу, Ч.А. Сарыглар) даянып тургускан.

Тыва дыл – Тыва Республиканың үндэзин чонунуң национал дылы. Тыва дыл Тыва Республиканың Конституциясында күрүне дылы кылдыр доктааттыңан (май 6, 2001). Амгы үеде «тыва болгаш орус дылдарның деңге болгаш бот тускайлаң сайзыраарыңа таарымчалыг байдалды тургузарынче угланган» 2003 чылдың декабрь 31-де үнген

«Тыва Республиканың дылдар дугайында» хоойлузу амыдыралда боттанмышаан. Тыва дыл өөрөдилгениң, культураның, күрүнениң болгаш тус черлерниң эрге-чагырга органнарының дылы, официалдыг хоойлу-дүрүмнерни парлап үндүрер, Тыва Республикага референдум (чугула айтырыгны чонга бадыладыры), төлээлекчилер болгаш күүсекчи органнарже соңгулдаларның дылы, албан-херек документиери эмгелээриниң, суд чорудулгазының база чагаалар дылы, массалыг медээ дамчыдар чепсектер дээш өске-даа адырларның дылы кылдыр ниитилел амыдыралында калбаа-биле ажыглаттынып турар.

Тыва улустуң төрээн дылы янзы-бүрү медээлерни чыып тургузар, кадагалаар болгаш дамчыдар хөй талалыг система болуп чоруур. Тыва дыл кижилерни чугаалаштырар, оларның бодалын, сагыш-сеткилин илередир баазалыг хүлээлгелерин күүсетпишаан, кижилерниң бот-боттарының аразында болгаш хөй-ниити-биле харылзаалыг болурун хандыра; тыва улустуң бот-медерелин болгаш делегей көрүүшкүнүн хевирлээр, тыва кижилерни бот-тускайлаң онзагай аймак чон кылдыр хаара тудуп, оларның салгалдарын харылзааштырып, национал культуразын хүн бүрүде чаартып чоруур. Тыва дыл – өг-бүледе болгаш өөрөдилге системасында кижизилдилгениң дылы; тыва улустуң байлак аас чогаалының болгаш чечен чогаалының хөй янзы жанрларын кадагалаар болгаш дамчыдарының дылы; өске эртемнерни шингээди алырыңа өзек болбушаан, уругларны бүгү талазы-биле сайзырадырының аргазы; эртемде чаа ажыдышкыннарны болгаш төөгү, уран чүүл база культураның хөй аңгы хевирлерин (жанрларын) дамчыдарының болгаш шинчилээриниң дылы; орус болгаш бүгү делегейниң чечен чогаалының, ол ышкаш эртем ажылдарының очулгазының дылы.

5-9 класстарның «Төрээн (тыва) дыл» деп чижек өөрөдилге программасы (улаштыр – Программа) Кол ниити өөрөдилгениң федералдыг күрүне стандартыңа дүүштүр тургустунган (улаштыр – КНӨ-нүң ӨФКС). Программаның өзээ кылдыр эге болгаш кол ниити өөрөдилгениң аразында харылзаалыының принциви салдынган. Программада өөреникчилерниң чугаа чорудулгазын улам ыңай сайзырадыры көрдүнген: шын бижилгениң чаңчыл, мергежилдерин, медерелдиг номчулганы, аас чугааның утказын долузу-биле билип алырын, төрээн дылыңа хостуг, шын болгаш тода чугаалаарын хевирлээри. Төрээн дылыңа өөрөдилге уругларның ниити делегей көрүүшкүнүн делгемчидер, чогаадыкчы салым-чаяанын сайзырадыр, чаагай мөзү-бүдүш дугайында билиин болгаш чугаа чорудулгазының культуразын улам бедидеринге дузалаар. Ынчангаш «Төрээн (тыва) дыл» эртеми кол ниити өөрөдилгениң сорулгаларын чедип алырыңа улуг ужур-дузалыг.

ЭРТЕМ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ (ПРЕДМЕТТИГ) ТОДАРГАЙ ТҮҢНЭЛДЕР 5 КЛАСС

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры

- аас болгаш бижимел чугааны, диалог болгаш монологту ылгаар;
- бодунуң чугаазын чогаадыглар бижип сайзырадыр (тоожуушкун, угаап боданыышкын);
- аас-биле диалогту тургузар: айтырыг-харыы тургузары, бир кижини (улусту) чугааже хаара тудар, кандыг-бир темага бодалын солчур;
- монологту тургузар: тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын;

- ангы-ангы байдалдарда (албан ёзулуг азы хостуг: эш-өөрү, чоок улузу-биле) харылзажылга үезинде чугаа нормаларын сагыыр;

Фонетика болгаш орфоэпия

- «фонетика» болгаш «орфоэпия» деп терминнерни тодарадыр;
- үннүң утка ылгаар шынарларын тайылбырлаар;
- транскрипцияның тускай демдектеринин дузазы-биле үннерниң адаарының болгаш бижииринин онзагайларын тайылбырлаар, сөстүн транскрипциязын бижиир болгаш фонетиктиг сайгарылгазын кылыр;
- ажык үннерниң бөлүктээшкинин тайылбырлаар: кыска, узун, өк-биле адаар; артыы одуругнун кадыг, мурнуу одуругнун чымчак; эрин-биле адаар, эрин-биле адавас;
- ажык эвес үннерниң бөлүктээшкинин тайылбырлаар: ыткыр, дүлей; күштүг, кошкак, эн кошкак (аяар) үннерни
- аяннажылгага чагыртпайн баар таварылгаларны тайылбырлаар;
- сөстүн үн, үжүүн тодарадып сайгарар;
- ажык үннерниң аяннажылгазын тайылбырлаар, чижектерге көргүзөр;
- бодунун болгаш өске кижинин чугаазында шын адалганын нормаларын сагып азы сагывайн турарын эскерип тайылбырлаар;

Графика

- алфавиттин ужур-дузазын чугаалаар;
- тыва бижииктин төөгүзүн тайылбырлаар;
- латинчиткен тыва алфавит биле кирилл алфавидинге үндезилээн алфавиттин ылгалын чугаалаар;
- ниитилел амыдыралынга бижииктин ужур-дузазын тайылбырлаар;

Сөс тургузуу. Сөс чогаадылгазы

- морфемика (сөстүн уткалыг кезектери) болгаш сөс чогаадылгазының дыл эртеминин бир кезээ болурун тодарадыр;
- сөстүн тургузуун тодарадыр, морфемаларны тывар: сөстүн дазылы, кожумактар, дөс (укталган, укталбаан);
- кожумактар хевирлерин (өскертилге, чогаадылга, хевир) ылгаар;
- сөстүн морфемниг сайгарылгазын кылыр;
- сөстүн дазылында дүлей ажык эвес үннүң ыткыр ажык эвес үн-биле солчу бээрин херек кырында ажыглаар;
- сөс чогаадылгазының кол аргаларын тодарадыр;
- аттыг чугаа кезектерин, кылыг сөзүн, наречиени чогаадылга кожумактарының дузазы-биле тургузар;
- өскертилге кожумактарын (чүве адының падеж, сан, хамаарылга, кылыг сөзүнүн сан, арын, үе) тодарадыр;
- хевир өскертир кожумактарын (чүве адының бичеледир, чассыдар хевири, демдек адының чадалары, кылыг сөзүнүн болбас болгаш немелде утка илередир хевирлеринин) тодарадыр болгаш ылгаар:
- *-лыг, -зыг, -кыр, -кы* деп кожумактарның болгаш оон фонетиктиг вариантыларының демдек ады тургузарынга ажыглаарын тайылбырлаар;
- сөстүн дөзүн шыяр;
- сөстүн дөзүн тодарадыр: укталган, укталбаан;

Лексикология болгаш фразеология

- лексикологияның кол билиглерин тодарадыр;
- кижиниң бодалдарын, сагыш-сеткилин илередиринге сөстүң ужур-дузазын билир;
- чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөрни, сөстүң дорт болгаш доора уткаларын ылгаар болгаш сөзүглелден тывар;
- синонимнер, антонимнер, омонимнер болгаш оларның янзыларын сөзүглелден тывар, бердинген сөстөрниң синонимнер, антонимнер, омонимнерин тывар, оларны чугаага ажыглаар;
- кол демдектериниң аайы-биле быжыг сөс каттыжыышкынын таныыр, сөзүглелден тывар, синонимниг одуруг тургузарынга ажыглаар, утказын тайылбырлаар;
- чугаадан табу сөстөрни чайладыр, оларны эвфемизмнер-биле солуур;

Морфология. Чүве ады. Демдек ады

- морфологияның кол билиглерин тодарадыр;
- грамматиктиг утказының болгаш морфологтуг демдектериниң аайы-биле тускай чугаа кезектерин таныыр
(чүве ады, демдек ады, сан ады, кылыг сөзү);
- дузалал чугаа кезектерин таныыр;
- чүве адының грамматиктиг утказының болгаш морфологтуг демдектериниң (сан, падеж, хамаарылга хевири) аайы-биле; демдек адының утказының болгаш морфологтуг демдектериниң (шынарның демдек адының чадалары) аайы-биле тодардыр;
- тодаргай болгаш туугай чүве аттарын, хуу болгаш ниити чүве аттарын тодардыр;
- чүве адының бичеледир, чассыдар хевирлерин тургузар;
- чүве адын саннарга, падежтерге, арыннарга өскертир;
- чүве адының синтаксистиг хүлээлгезин тодарадыр;
- чүве адының кылыг сөзү-биле холбаалыын тайылбырлаар;
- домакка чүве адының доора падежтериниң кожумактарын шын ажыглаар;
- адаарының падежинде чүве адын адалга кылдыр ажыглаар, домакка кол сөс болурун билир;
- тургузуунуң аайы-биле бөдүүн, нарын (дефистеп, тудуштур, аңгы кылдыр бижиир) чүве аттарын ылгаар;
- чүве адындан демдек адын тургузар;
- укталган, укталбаан демдек аттарын; шынарның, хамаарылганың демдек аттарын тодарадыр болгаш чугаага ажыглаар;
- шынарның демдек адының чадаларын (өйүнде, кошкадыр, күштелдирер), оларнын уткаларын тодарадыр;
- *-лыг, -зыг, -кыр, -кы* деп кожумактар болгаш оларның фонетиктиг вариантылары-биле демдек аттарын тургузар;
- сан адын морфологтуг демдектериниң аайы-биле тодарадыр;
- тургузуунуң аайы-биле бөдүүн, нарын, каттышкан сан аттарын; утказының аайы-биле түң болгаш дугаар сан аттарын; чыырының, үүрмектээриниң, аңгылаарының, чоокшуладырының сан аттарын ылгаар, шын адаар болгаш бижиир;
- тыва дылда хемчег илередир сөстөрни шын ажыглаар;
- сан адының нарын сөстөр болгаш фразеологизмнер тургузарынга ужур-дузазын тайылбырлаар, сан адының киржилгези-биле нарын сөстөр болгаш фразеологизмнерни тургузар;
- чүве ады, демдек ады, сан адының синтаксистиг хүлээлгелерин тодарадыр;
- аттыг чугаа кезектериниң морфологтуг сайгарылгазын кылыр;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

- сөс тургузуунга болгаш сөс чогаадылгазынга алган билиглерин херек кырында ажыглаар;
- фонетика болгаш шын адалга талазы-биле чедип алган билиглерин болгаш мергежилдерин чугаага херек кырында ажыглаар;
- морфология талазы-биле чедип алган билиглерин болгаш мергежилдерин шын бижилгеге ажыглаар;
- аттыг чугаа кезектериниң синтаксистиг хүлээлгелерин башкының дузазы-биле тодарадыр.

5-ки класстың календарь-тематиктиг планнаашкыны

№	Кичээлдерниң темалары	Шагы	Программа күүселдези	
			План ёзугаар	Херек кырында эрткени
1	Тыва дыл дугайында ниити билиглер	1	02.09	
2	Үн болгаш үжүк.	1	04.09	
3	Чугаа кезектери. Чүве ады. Демдек ады. Арынның ат оруннары. Кылыг сөзү	1	05.09	
4	Сөс каттыжыышкыны болгаш домак.	1	09.09	
5	Диктант «Теве –Даш»	1	11.09	
6	Диалог дугайында билиг	1	12.09	
7	Монолог	1	16.09	
8	Чогаадыг тоожуушкун «Тооруктап чораанывыс»	1	18.09	
9	Фонетика дугайында билиг. Үн – дылдың эң бичии кезээ.	1	19.09	
10	Үннерниң утка ылгаар хүлээлгелери. Ажык үннерниң бөлүктээшкени	1	23.09	
11	Ажык үннерниң аяннажылгазы (сингармонизм	1	25.09	
12	Ажык эвес үннерниң аяннажылгазы	1	26.09	
13	Күштүг, кошкак болгаш аяар ажык эвес үннер	1	02.10	
14	Сөске ажжык эвес үннерниң каттыжар чуруму болгаш дөмейлежири.	1	03.10	
15	Фонетиктиг транскрипция болгаш ооң чамдык демдектери	1	07.10	
16	Слог. Тыва дылда ударение. Орфоэпия дугайында билиг.	1	10.10	
17	Хыналда диктант	1	14.10	
18	Тест – биле ажыл	1	16.10	
19	Алфавит болгаш ооү ужур – утказы. Тыва алфавит	1	17.10	
20	Чогаадыкчы ажыл	1	21.10	

21	Сөске ажык эвес үннерниң үжүктөрүн шын биири	1	23.10	
22	Й үннүг үжүктөрлиг сөстөрни шын биири.	1	24.10	
23	<i>Ъ болгаш Ъ демдектерни хереплээри</i>	1	06.11	
24	Словарьлыг диктант	1	07.11	
25	Морфемика – дыл эртемниң кезээ. Тыва дылда сөстүң уткалыг кезектери	1	11.11	
26	Сөстүң дазылы	1	13.11	
27	Сүстүң чогаадылга кожумактары	1	14.11	
28	Төрөл сөстөр	1	18.11	
29	Чугаа сайзырадылгазы. Эдертиг	1	20.11	
30	Эдертигни анализтээри	1	21.11	
31	Дөс дугайында билиг.	1	25.11	
32	Морфологтук (кожумактыг) арга	1	27.11	
33	Синтаксистиг арга	1	28.11	
34	<i>Хурааңгайлаан сөстөр</i>	1	02.12	
35	Хевир тургузар кожумактар. Өскертилге кожумактары	1	04.12	
36	Сөстүң морфемниг сайгарылгазы	1	05.12	
37	Хыналда ажыл	1	09.12	
38	Эдертиг «Адыг оолдарының эжингени»	1	11.12	
39	Лексикология – дыл эртемниң кезээ. Сөс болгаш ооң лексиктиг утказы	1	12.12	
40	Чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөр	1	16.12	
41	Сөстөрниң дорт болгаш доора, көжүргөн уткалары	1	18.12	
42	Омонимнер.	1	19.12	
43	Синонимнер	1	23.12	
44	<i>Антонимнер</i>	1	25.12	
45	Табу болгаш эвфемизмнер	1	26.12	
46	Фразеологизмнер дугайында билиг	1	30.12	
47	Тыва дылдын тайылбырь словарьлары.	1	13.01	
48	Лексикага катаптаашкын	1		
49	Хыналда ажыл	1	15.01	
50	Угаап боданыышкынныг чогаадыг «Төрээн дылым дугайында бодалым»	1	16.01	
51	Морфология – грамматиканың бир кезээ. Тыва дылда чугаа кезектериниң бөлүктээшкени	1	20.01	
52	Чүве адының утказы, грамматиктиг демдектери болгаш синтаксистиг хүлээлгелери	1	22.01	
53	Тодаргай болгаш туугай чүве аттары	1	23.01	
54	Хуу болгаш ниити чүве аттары	1	27.01	
55	Чүве аттарының бичеледир, чассыдар хевирлери. Хевир	1	29.01	

	тургузар кожумактарны шын бижири			
56	Чүве адының чогаадылгазы. Морфологтуг 9 кожумактыг) арга	1	30.01	
57	Синтаксистиг арга	1	03.02	
58	Хурааңгайлаар арга	1	05.02	
59	Чүве адының морфологтуг демдектери. Чүве адының саны	1	06.02	
60	Чүве адының хамаарылга хевири., ооң кожумактарын шын бижири	1	10.02	
61	Үлегерлеп алган чүве аттарының хамаарылга кожумактарын шын бижири	1	12.02	
62	Чүве адының падежтери, оларның грамматиктиг утказы, кожумактарын шын бижири. Адаарының падежи	1	13.02	
63	Хамаарыштырарының падежинде чүве аттарының домакка тодарадылга болуру	1	17.02	
64	Бээриниң падежи, домакка немелде, байдал болуру	1	19.02	
65	Онаарының падежинде чүве аттарының домакка немелде, байдал болуру	1	20.02	
66	Турарының падежи. Домакка немелде, байдал болуру	1	24.02	
67	Үнериниң падежи . Чүве аттарының домакка немелде, байдал болуру	1	26.02	
68	Углаарының падежи. Чүве аттарының домакка немелде, байдал болуру	1	27.02	
69	Орус дылдан үлегерлээн сөстерниң грамматиктиг хевирлерин шын бижири	1	03.03	
70	Чүве адының морфологтуг сайгарылгазы	1	05.03	
71	Чүве адынга катаптаашкын	1	06.03	
72	Хыналда ажыл	1	10.03	
73	Демдек адының ниити утказы болгаш морфологтуг демдектери	1	12.03	
74	Демдек аттарының темалыг бөлүктери	1	13.03	
75	Демдек адының чогаадылгазы.	1	17.03	
76	Морфологтуг арга	1	19.03	
77	Синтаксистиг арга	1	20.03	
78	Демдек адының бөлүктери. Шынарның демдек ады	1	02.04	
79	Шынарның демдек ады, ооң чадалары	1	03.04	
80	Хамаарылганың демдек ады	1	07.04	
81	Укталган , укталбаан демдек аттары	1	09.04	

82	Демдек адының синтаксистиг хүлээлгелери	1	10.04	
83	Демдек адының морфологтуг сайгарылгазы	1	14.04	
84	Словарьлыг диктант	1	16.04	
85	Чогаадыкчы ажыл. Чурук – биле ажыл	1	17.04	
86	Демдек адынга катаптаашкын	1	21.04	
87	Тест – биле ажыл	1	23.04	
88	Сан адының утказы болгаш морфологтуг демдектери	1		
89	Сан адының бөлүктери	1	24.04	
90	Сан адының синтаксистиг хүлээлгези	1	28.04	
91	Синтаксистиг сайгарылга	1	30.04	
92	<i>Сан адының нарын сөстөр болгаш быжыг сөс каттыжыышкыннары тургузарынга киржилгези</i>	1	01.05	
93	Тыва дылда хемчег илередир чамдык сөстөрнүн ажыглалы	1	05.05	
94	Сан адының морфологтуг сайгарылгазы	1	07.05	
95	Сан адынга катаптаашкын	1	08.05	
96	Тест – биле ажыл	1	12.05	
97	Катаптаашкын. Диалог. Монолог	1	14.05	
98	Фонетика. Орфоэпия. Графика.	1	15.05	
99	Лексикология. Фразеология	1	19.05	
100	Морфология	1	21.05	
101	<i>Түңнел хыналда ажыл</i>	1	22.05	
102	Чайгы онаалгалар. Түңнел кичээл	1	26.05	